

**«8D02108 – Сәндік өнер» білім беру бағдарламасы бойынша философия
докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған
Назаров Ағабек Жеңісбекұлының
«Арал маңы ортағасырлық қоныстарының сәндік архетиптік
үлгілерінің классификациясы: ою-өрнектерінің символдық мәні мен
мәдени контексттері» тақырыбындағы докторлық диссертация мәтініне
АҢДАТПА**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Астана қаласында өткен «Мәдениет және инновация» республикалық форумына қатысушыларға арнаған үндеуінде мәдениетті ұлттың әлем алдындағы бейнесін айқындайтын «ұлт паспорты» деп атап өтті. Мемлекет басшысы дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға негізделген ұлттық мәдениеттің тереңдігі мен сан қырлылығын, тарихи-мәдени мұраны ұқыпты сақтаудың қажеттілігін, сондай-ақ Арал өңірінің ерекше символдық маңызын атап көрсетті. Осы арқылы Қазақстанның рухани және көркемдік мұрасын қайта пайымдауға және сақтауға бағытталған ғылыми зерттеулердің өзектілігін айқындады. Бүгінгі таңда «тарихи-мәдени мұрамызды кешенді әрі жүйелі түрде насихаттап, оны ХХІ ғасырдың шынайы жағдайларына бейімдеу» ерекше маңызды. Осыған байланысты ортағасырлық Арал өңірі ою-өрнектерінің архетиптерін жіктеу, олардың символдық мәні мен мәдени контекстін талдау ғылыми мақсаттарға ғана емес, ұлттық бірегейлік пен елдің рухани кодын нығайту жөніндегі стратегиялық міндеттерге де сәйкес келеді.

Жаһандану, геомәдени кеңістіктердің өзгеруі және материалдық емес мұраның рөлі артып отырған жағдайда жергілікті көркемдік дәстүрлерді жүйелеуге және ғылыми тұрғыдан қайта жаңғыртуға бағытталған зерттеулер ерекше маңызға ие. Ірі тарихи үдерістердің тоғысында орналасқан Арал өңірі мәдениеттердің өзара ықпалдастығын, әмбебап және жергілікті архетиптердің қалыптасуын зерттеу үшін аса құнды материал ұсынады. Жоғарыда аталған мәселелер осы зерттеудің қазіргі ғылыми және практикалық тұрғыдан өзектілігін айқындайды.

Зерттеу нысаны – ортағасырлық Арал өңірінің ою-өрнек жүйелері.

Зерттеу пәні – ою-өрнек мотивтерінің архетиптік құрылымдары, олардың символдық мәні және қызмет етуінің мәдени-тарихи тетіктері.

Зерттеудің мақсаты – ортағасырлық Арал өңірі ою-өрнектерінің архетиптерін ғылыми негізде жіктеу, олардың символдық мазмұнын ашу және қызмет етуінің мәдени контекстін анықтау.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегідей **міндеттер** айқындалды:

1. Ою-өрнектің визуалды мәдениет феномені ретіндегі табиғатын зерделеу және оның архетиптік сананың, ұжымдық жадының және мәдени кодтың көркемдік тасымалдаушысы ретіндегі маңызын теориялық тұрғыдан негіздеу; ою-өрнектің символдық мазмұны мен мәдени-тарихи қызметінің қалыптасу заңдылықтарын анықтау.

2. Қазіргі орнаментологияда қалыптасқан әдіснамалық тәсілдерді жүйелеу, Арал өңірінің ортағасырлық қоныстарындағы ою-өрнектердің визуалды заңдылықтарын, символдық құрылымын және мәдени контекстін зерттеуге негіз болатын әдістемелік модельді анықтау.

3. Арал өңірінің ортағасырлық қоныстарынан табылған ою-өрнектердің морфологиялық құрылымы мен формалық-стильдік ерекшеліктерін талдау негізінде олардың типологиялық жүйесін қалыптастыру және архетиптік бейнелік модельдерін саралау.

4. Ою-өрнектердің композициялық құрылымы мен функционалдық қолданылуын тарихи-мәдени контекспен өзара байланыста қарастыра отырып, оларды көркемдік-композициялық және контекстуалдық тұрғыдан жіктеу моделін әзірлеу.

5. Ортағасырлық Арал өңірінің сәндік жүйесінде көрініс тапқан сакралды кодтар мен дүниетанымдық модельдерді семиотикалық және мәдениеттанулық тұрғыдан талдау, олардың архетиптік негіздері мен символдық құрылымын ашу.

6. Аймақтық сәндік архетиптердің мәдени жадыдағы қызметін анықтау және қазіргі мәдениеттанулық, семиотикалық және архетиптік тәсілдер негізінде ою-өрнектерде бейнеленген әлем моделінің жаңаша түсіндірмесін ұсыну.

Зерттеу тақырыбының зерттелу деңгейі

Ортағасырлық Арал өңірінің ою-өрнек мұрасын зерттеу отандық және шетелдік ғалымдар жинақтаған археологиялық, өнертанулық және этнографиялық дереккөздердің кең ауқымына негізделеді. Арал өңірінің мәдени мұрасын зерттеу бірнеше маңызды кезеңге бөлінеді.

XVIII ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басын қамтитын бастапқы кезең Ресей әскери зерттеушілері мен кеңестік ғалымдар А.И. Кастанье, В.В. Бартольд, А.Ю. Якубовский, П.И. Лерх, С.П. Толстов және басқалардың алғашқы барлау сипаттамалары мен жазбаларынан тұрады.

Қазіргі кезең XX ғасырдың соңында басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Арал өңірінде орналасқан Жетіасар, Жанкент, Мыңтөбе, Жент, Жанкала, Шірік-Рабат, Сортөбе ескерткіштерін зерттеуге қазақстандық ғалымдар Ж. Құрманқұлов, С. Самашев, Ж. Өтебаев, Ә. Тәжекеев, М.К. Қыдырғиязов, С.Т. Сайыпов елеулі үлес қосты.

Алайда жекелеген ғылыми ізденістердің болғанына қарамастан, ою-өрнектердің архетиптік деңгейлерін анықтауға және тұтас жіктеу моделін қалыптастыруға бағытталған жүйелі зерттеулер өте аз. Археологиялық деректерді, семиотикалық және архетиптік тұжырымдамаларды, сондай-ақ цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін біріктіретін кешенді тәсілдің жеткіліксіздігі осы зерттеудің ғылыми жаңалығы мен жоғары өзектілігін айқындайды.

Зерттеу әдістері

Жалпы, ою-өрнек өнерінің зерттелу деңгейі мен оны теориялық тұрғыдан пайымдау бірнеше негізгі әдіске сүйенеді.

Салыстырмалы-салғастырмалы әдіс ортағасырлық Арал өңірінің ою-өрнек үлгілерін Орталық Азияның көршілес аймақтарындағы көркемдік дәстүрлермен салыстыру үшін қолданылады. Бұл сәндік жүйелердің ортақ және жергілікті ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ мәдени байланыстар мен көркемдік мотивтердің таралу жолдарын пайымдауға мүмкіндік берді.

Морфологиялық әдіс ою-өрнектің жекелеген элементтерінің құрылымы мен құрылысын зерттеу үшін қолданылды.

Типологиялық әдіс ою-өрнек үлгілерін ортақ формалық, композициялық және семантикалық белгілері бойынша топтастыруға мүмкіндік берді.

Иконографиялық әдіс тұрақты бейнелерді, символдар мен сюжеттік элементтерді анықтау, сондай-ақ олардың шығу тегі мен мағыналық мазмұнын айқындау үшін қолданылады.

Семиотикалық әдіс ою-өрнекті ерекше таңбалық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Осы тәсіл аясында таңба, бейне және мағына арасындағы өзара байланыстар, сондай-ақ сәндік формалар арқылы мәдени ақпаратты жеткізу тетіктері талданды.

Контекстуалдық талдау ою-өрнекті нақты мәдени-тарихи ортамен, бұйымның функционалдық мақсатымен және археологиялық контекспен өзара байланыста зерттеу үшін қолданылды.

Архетиптік тәсіл әртүрлі мәдени дәстүрлерде қайталанатын және ұзақ тарихи кезеңдер бойы көркемдік санада сақталатын тұрақты әмбебап бейнелер мен символдық құрылымдарды анықтауға мүмкіндік берді.

Осылайша, аталған әдістерді кешенді қолдану ортағасырлық Арал өңірінің ою-өрнек жүйелерін жан-жақты зерттеуге, олардың көркемдік, символдық және мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің әдіснамалық негізі

Зерттеудің әдіснамалық негізін өнертану, археология, мәдениеттану, семиотика, этнография, психология және ою-өрнек теориясы салаларындағы отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі еңбектері құрайды.

Алоиз Ригльдің көркемдік ерік (Kunstwollen) туралы тұжырымдамасы, Генрих Вёльфлиннің көркемдік формалардың даму заңдылықтары жөніндегі идеялары, Эрнст Кассирердің символдық формалар теориясы, Клод Леви-Стросстың құрылымдық-семиотикалық тәсілі, Юрий Лотманның семиотикалық теориясы, сондай-ақ Карл Густав Юнгтің архетиптер мен ұжымдық бейсаналық туралы тұжырымдамасы ерекше маңызға ие.

Ою-өрнектің көркемдік табиғатын талдау үшін Готфрид Земпер, Оуэн Джонс, Эрнст Гомбрих, Вильгельм Воррингер, Джеймс Триллинг және басқа да зерттеушілердің теориялық тұжырымдары пайдаланылды.

Қазақстандық орнаментологияда өткен ғасырда қалыптасқан әдіснамалық негіз археолог, шығыстанушы, тарихшы және өнертанушы ғалым Әлкей Марғұланның, этнограф-археолог Халел Арғынбаевтың, этнограф-ғалым Өзбекәлі Жәнібековтің, философ-өнертанушы Болат Байжігітовтің, сондай-ақ қазіргі зерттеушілер – өнертанушы Қарлығаш Ибраеваның, өнертанушы Құрман Мұратаевтың, қазақ және әлемдік ою-өрнектерді зерттеуші философ Әлібек Қажғалиұлының және басқа да отандық

ғалымдардың еңбектеріне сүйенеді. Бұл еңбектер бүгінде жергілікті ғана емес, әлемдік ою-өрнек дәстүрлерін талдауда кеңінен қолданылатын теориялық іргетас болып табылады.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы

Зерттеудің теориялық маңыздылығы ою-өрнекті визуалды мәдениеттің күрделі феномені ретінде қарастыратын ғылыми түсініктерді кеңейтумен сипатталады.

Жұмыста ұсынылған жіктеу ою-өрнекті тек сыртқы формасы тұрғысынан ғана емес, архетиптік бейнелердің, символдар мен мәдени кодтардың жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері отандық өнертану, орнаментология, археология және мәдениеттану ғылымдарының теориялық негізін ортағасырлық Арал өңірінің сәндік мұрасына қатысты жаңа ғылыми тұжырымдармен толықтырады.

Әзірленген жіктеу моделі Қазақстан мен Орталық Азияның басқа да тарихи-мәдени аймақтарындағы ою-өрнек жүйелерін одан әрі зерттеудің әдіснамалық негізі бола алады.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелері визуалды формалар арқылы мәдени жадыны сақтау және жеткізу тетіктерін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

Зерттеудің ғылыми жаңалығы ортағасырлық Арал өңірінің ою-өрнек мұрасын архетиптік құрылымы, символдық мәні және мәдени контексті тұрғысынан кешенді зерттеумен сипатталады.

Алғаш рет Арал өңірінің ортағасырлық қоныстарынан табылған ою-өрнек материалдары аймақтық дүниетаным мен мәдени жадының ерекшеліктерін бейнелейтін біртұтас визуалды-семиотикалық жүйе ретінде қарастырылады.

Зерттеу барысында:

- Ортағасырлық Арал өңірінің археологиялық ескерткіштерінен табылған ою-өрнек үлгілері жүйеленді;
- Олардың негізгі морфологиялық, типологиялық және көркемдік-композициялық сипаттамалары анықталды;
- Формалық, семантикалық және мәдени-контекстуалдық белгілер негізінде сәндік архетиптердің жіктелуі әзірленді;
- Аймақ тұрғындарының космологиялық, мифологиялық және сакралды түсініктерін бейнелейтін негізгі символдық кодтар анықталды;
- Ою-өрнек мотивтері мен дәстүрлі әлем модельдерінің өзара байланысы айқындалды;
- Арал өңірінің тарихи-мәдени кеңістігіндегі сәндік архетиптердің өзгеру және сабақтастық тетіктері анықталды;
- Ою-өрнекті мәдени жадының элементі және визуалды код ретінде жаңаша түсіндіру ұсынылды;
- Ою-өрнек мұрасын жүйелеу, қайта жаңғырту және визуализациялау үшін цифрлық әдістерді қолдану мүмкіндіктері анықталды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы

Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін ғылыми, білім беру, музей және көркемдік-шығармашылық қызметте пайдалану мүмкіндігімен айқындалады.

Зерттеу материалдары мен қорытындыларын өнер тарихы, сәндік-қолданбалы өнер, археология, этнодизайн және мәдениеттану бойынша оқу бағдарламалары мен арнайы курстар әзірлеуде; дәстүрлі ою-өрнек мотивтерін шығармашылық тұрғыдан түсіндіру арқылы қазіргі көркемдік және дизайнерлік тәжірибеде; Арал өңірінің тарихи-мәдени мұрасын сақтау мен насихаттауға бағытталған жобаларды жүзеге асыруда қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

1. Ортағасырлық Арал өңірінің ою-өрнек өнері көркемдік форма қоғамның мифологиялық, сакралды, әлеуметтік және дүниетанымдық түсініктерімен тығыз байланысқан біртұтас визуалды-таңбалық жүйені білдіреді.

2. Аймақтың ою-өрнек мотивтері тұрақты архетиптік құрылымға ие және кеңістік, уақыт, табиғат, адам және сакралды әлем туралы түсініктермен байланысты дүниені қабылдаудың әмбебап модельдерін бейнелейді.

3. Ою-өрнектерді морфологиялық және типологиялық талдау сәндік архетиптердің негізгі топтарын бөліп көрсетуге және олардың көркемдік өзгеру заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

4. Ою-өрнектің символдық мазмұны оның мәдени-тарихи контексті, функционалдық мақсаты және ортағасырлық Арал өңірі тұрғындарының материалдық әрі рухани мәдениетімен өзара байланысы арқылы ашылады.

5. Ою-өрнек архетиптері көркемдік дәстүрлердің сабақтастығын қамтамасыз ететін, мәдени жадыны сақтау мен жеткізудің маңызды тетігі болып табылады.

6. Әзірленген жіктеу моделі морфологиялық, композициялық, семиотикалық және архетиптік критерийлерді кешенді түрде біріктіру негізінде Арал өңірінің ою-өрнек мұрасын жүйелеуге мүмкіндік береді.

7. Қазіргі цифрлық технологиялар ортағасырлық Арал өңірінің ою-өрнек мұрасын сақтау, қайта жаңғырту, жүйелеу және визуалды тұрғыдан түсіндіру үшін жаңа мүмкіндіктер туғызады.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау және жариялау

Диссертациялық зерттеудің негізгі тұжырымдары мен нәтижелері бес ғылыми жарияланымда, соның ішінде үшеуі халықаралық Scopus базасына енетін журналдарда жарық көрді.

Зерттеу нәтижелері ғылыми талқылаулар барысында апробациядан өтті. Бұл жекелеген теориялық тұжырымдарды нақтылауға, жіктеу моделін жетілдіруге және ортағасырлық Арал өңірінің ою-өрнек мұрасындағы архетиптік және символдық ерекшеліктерді түсіндіру аясын кеңейтуге мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының құрылымы

Докторлық диссертация кіріспеден, әрқайсысы екі бөлімшеден тұратын үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.

Бірінші тарауда ою-өрнектің визуалды мәдениет заңдылықтарын зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері қарастырылады.

Екінші тарауда Арал өңірі ою-өрнектерінің морфологиялық типологиясы мен көркемдік-композициялық ерекшеліктері талданады.

Үшінші тарауда аймақтық сәндік архетиптердің терең мағыналық мазмұны, олардың сакралды кодтары, мәдени жадыдағы қызметтері және жаңаша түсіндірмесі ашылады.

Қорытындыда зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес алынған негізгі нәтижелер мен тұжырымдар ұсынылады.

Диссертацияның көлемі – 148 бет. Қосымшалар мен пайдаланылған дереккөздер тізімі 179 атауды қамтиды.